

BONDÁR MÁRIA – SOMOGYI KRISZTINA

KÉSŐ RÉZKORI BIRITUÁLIS TEMETŐ BALATONSZENTGYÖRGY HATÁRÁBAN

Késő rézkori birituális temető
Balatonszentgyörgy határában

BONDÁR MÁRIA – SOMOGYI KRISZTINA

**Késő rézkori birituális temető
Balatonszentgyörgy határában**

Közreműködők:

Rácz Piroska, Gál Erika, Marton Tibor, Sümegi Pál,
Miklós Dóra Georgina és Gerber Dániel

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Budapest 2022

A kötet megjelenését támogatta:

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-128413,
A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése és a
MEC K_140620, *Késő rézkori temetkezések a Kárpát-medencében –*
Régészeti és bioarchaeológiai elemzések új eredményei című pályázata

Borító:

Balatonszentgyörgy-Faluvégi dűlő 2. lelőhely 774. kettős sír. Fotó: Rippl-Rónai Múzeum.
Válogatás a temető leleteiből. Fotók: Ambrus Edit, Balla Krisztián és Csernák Bálint.

ISBN 978-615-5766-55-8

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
© Archaeolingua Alapítvány
© Szerzők
© Seleanu Magdaléna
© Ambrus Edit

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

2022

ARCHAEOLINGUA

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY
H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.
www.archaeolingua.hu

Borítóterv: Kaszta Móni
Tipográfia és nyomdai előkészítés: Kovács Rita
Nyomda: Prime Rate Kft. Budapest

Tartalomjegyzék

BONDÁR MÁRIA	
Előszó	7
SOMOGYI KRISZTINA	
A Balatonszentgyörgy-Faluvégi dűlő 2. lelőhelyen feltárt temető bemutatása és elemzése	11
BONDÁR MÁRIA	
A balatonszentgyörgyi temető leleteinek elemzése	59
BONDÁR MÁRIA	
A temető „benépesülése”, a sírok tipokronológiai helyzete	91
BONDÁR MÁRIA	
A balatonszentgyörgyi temető értékelése	99
BONDÁR MÁRIA – SOMOGYI KRISZTINA	
Katalógus	111
Táblák	141
Irodalom	229
RÁCZ PIROSKA	
A balatonszentgyörgyi badeni birituális temető emberi maradványai	239
GÁL ERIKA	
Állatcsontleletek Balatonszentgyörgy-Faluvégi dűlő 2. késő rézkori temetőből	259
MARTON TIBOR	
Pattintott kőeszközök Balatonszentgyörgy-Faluvégi dűlő 2. késő rézkori temetőből	263
SÜMEGI PÁL	
Késő rézkori temetkezési gyöngyök petrográfiai és archaeomalakológiai elemzése Balatonszentgyörgyről	269
MIKLÓS DÓRA GEORGINA	
Balatonszentgyörgy késő rézkori temető homokkő anyagú szerszámkövek kőzettani és nehézasvány vizsgálata	281
GERBER DÁNIEL	
Balatonszentgyörgy-Faluvégi dűlő 2. lelőhely emberi maradványainak genetikai analízise	293
MÁRIA BONDÁR – KRISZTINA SOMOGYI	
A Late Copper Age biritual cemetery on the outskirts of Balatonszentgyörgy	297
List of illustrations	305
A kötet szerzői / List of contributors	317

ELŐSZÓ

BONDÁR MÁRIA

A jelen kötetben a legújabb nagy temető feldolgozását adjuk közre szerzőtársaimmal. Egy olyan temetőét, amely Budakalász és Pilismarót-Basaharc után a harmadik legnagyobb temető a késő rézkorból, és a birituális temetkezési helyek sorában Budakalász után a második helyet foglalja el.

A temető jelentőségét a késő rézkori temetkezések rövid áttekintésével mutatom be az alábbiakban.

Magyarországon az első hitelesen feltárt, önálló badeni sír 1892-ben került napvilágra Petőházán.¹ A 19. században ismertté vált további temetkezések szórványos adatok, amelyek az adott korszakban nem is kaptak kellő hangsúlyt. Ekkor még nem a kontextus volt a lényeg, hanem a leletek. Megemlítették az emberi csontokat, hamvakat, amelyeket rendre amatőrök találtak meg, akik ezeket rögtön ki is kapták a földből és keresték az értékesebb tárgyakat, a csontokra nem fordítottak figyelmet, nem is gyűjtötték be azokat. A korszak régészei, történészei, nagy tudású papjai a leletek megőrzésére és leírására helyezték a hangsúlyt, amelyekhez saját elképzelésüket is hozzáfűzték.

A két világháború között helyi gyűjtőknek köszönhetően néhány jelentősebb lelőhelyről is múzeumba kerültek a leletek (Úny, Viss, a badeni kultúra egy-egy jellegzetes, máig nem kellően tisztázott horizontjának névadói). Kisebb ásatásokon is feltártak temetkezéseket és fontos lelőhelyek váltak ismertté Morvaországban (Jevisovice), Ausztriában (Ossarn, Baden bei Wien Königshöhle). A korszakban megélénkült a kutatás, a hasonló leletek előkerülése a kronológiai összefüggések keresését eredményezte. Európa régészetével több összefoglaló munka is foglalkozott.²

Banner János szisztematikusan gyűjtötte a magyarországi múzeumokban a badeni kultúra leletanyagát és publikálta azokat a különböző múzeumi évkönyvekben. Az ismert magyarországi temetkezéseket magyarul, majd németül is megjelent tanulmányának egy-egy lábjegyzetében gyűjtötte össze, amelyeket ekkor még ő is badeniként említett a névadó Bécs melletti barlang alapján.³

A negyvenes évek végén, ötvenes évek első felében egy-egy sír, vagy sírnak tartott edénylelet több helyen is előkerült, és jelentős temetkezési helyeket is feltártak.

A Korek József által 1949-ban feltárt és publikált 40 síros alsónémedi temető időszerűvé tette az ismert temetkezések újabb áttekintését.⁴ Az alsónémedi temető ekkor a legnagyobb sírszámú szakrális hely volt a Kárpát-medencében, amelyet Korek József 1951-ben publikált is.⁵ Ez a cikk az első komplex temetőfeldolgozás a magyarországi rézkorból. Korek József a temető régészeti anyagát, Nemeskéri János az embertani maradványokat, Bökönyi Sándor az állatcsontokat elemezte. Meznerics Ilona a sírokban talált dentáliumgyöngyök fajmeghatározását, Szepesi Károly a rézgyöngyök anyagának kémiai összetételét vizsgálta. A publikáció úttörő jelentőségű volt egy olyan kutatási időszakban, amikor elsősorban az edényekre koncentráltak a régészek.

Alsónémedi nem sokáig volt a legnagyobb sírszámú késő rézkori temető. Az első helyet átvette egy másik Pest megyei temető. Budakalász-Luppa csárda lelőhelyen 1952-ben homokbányászásakor sírokat találtak. 1952-től kilenc feltárási szezon alatt a homokkitermeléssel összehangoltan napvilágra került

¹ BELLA 1892.

² MENGHIN 1921; BAYER 1928; CHILDE 1929; EISNER 1933; BÖHM 1941.

³ BANNER 1940, 53; BANNER 1942. 59.

⁴ KOREK 1951, 41–42.

⁵ KOREK 1951, antropológiai feldolgozással.

Közép-Európa mindmáig legnagyobb sírszámú késő rézkori birituális temetője, összesen 436 badeni sírral, amelyet Soproni Sándor tárt fel.

1952-ben került elő két sír Vörsön. A mindmáig egyedülálló vörsi 2. sz. sírt, a halott fején a rézdiadémmal, Pekáry Tamás régész tárt fel és dokumentálta.

Ebben az időszakban fejezte be országos anyaggyűjtését Banner János a badeni kultúrát feldolgozó monográfiájához, amely 1956-ban jelent meg. A kötetben olvasható az első nagyobb áttekintés az ismert temetkezésekről – Budapest, Andor u. Tress gyár (7 sír), Hódmezővásárhely-Bodzáspart (7 sír), Fonyód-Bézsénypuszta (11 sír) – és a háború után feltárt lelőhelyekről. A kötetben szerepel a budakalászi temető első 115 sírjának közlése Soproni Sándortól, a palotabozsoki 8 sír feldolgozása Török Gyulától, az alsónémedi temető térképe és egy rövid címszó a lelőhelyről (215. lh.), valamint Korek József táblái. A kézirat lezárása előtt, az utolsó pillanatban még bekerülhetett a publikációba a vörsi két sír és a diadém.⁶

A monográfia megjelenése után két évvel, 1958-ban Kalicz Nándor leletmentésén, Centeren került elő 7 sír. A 3. számúban láttak napvilágot a híres ember alakú temetkezési urnák, amelyek a kutatás akkori állapota szerint komoly kronológiai szinkront jelentettek Trójával, felvázolva egy kis létszámú népcsoport Kárpát-medencébe való menekülését.⁷ Ez a feltételezés azóta a kutatástörténet lapjaira került, a jelenleg elfogadott kronológia szerint a trójai település Kr. e. 3500–3000 között még nem létezett.⁸

1958–1962. között a mezőcsáti kettős rítusú temető feltárására került sor, ahol 14–17 sírt azonosított Patek Erzsébet és Kalicz Nándor.⁹

A következő három évtized kiemelkedő temetkezései Pilismarót–Basaharcon (1967, 1969–1972),¹⁰ Szigetszentmártonban (1972),¹¹ Balatonbogláron (1980)¹² kerültek elő.

Az ezredforduló utáni évtized nagyberuházásai során a badeni temetkezések száma is szaporodott, általában egy-egy, vagy néhány sírt említenek az előzetes közlemények. A legnagyobb temető 23 sírral Balatonlelle–Felső-Gamász lelőhelyen került elő 2002-ben.¹³ A nagyfelületű ásatások legfőbb eredménye a temetkezések szempontjából a telepgödörökben talált emberi temetkezések ugrásszerű növekedése volt, amelyeket Horváth Tünde gyűjtött össze.¹⁴ Az alsónémedi, budakalászi vagy pilismaróti temetőhöz hasonló jelentőségű, önálló temetőt ekkor nem találtak az újabb feltárások során. Hasonló a helyzet a szomszédos országokban is.¹⁵

A rézkori temetkezésekről írott nagyobb összefoglalás Nevizánsky Gábor érdeme, aki 62 lelőhelyről¹⁶ gyűjtötte össze a badeni kultúra temetkezéseit. 25 szlovákiai, 1 romániai, 1 jugoszláviai és 34 magyarországi lelőhelyről közölte a legfontosabb információkat. Regiszterét újabb lelőhelyekkel egészíthettem ki.¹⁷ A badeni kultúra kutatási helyzetét áttekintő munkámban további lelőhelyekkel gyarapíthattam a temetők inventáriumát.¹⁸ 2010-ben látott napvilágot Claudia Sachße doktori

⁶ BANNER 1956, 324. lh. Taf. 87. 4.

⁷ KALICZ 1963.

⁸ BACHHUBER 2014, KRAUB 2014.

⁹ KALICZ 1999.

¹⁰ TORMA 1973.

¹¹ KALICZ 1976. Az egyik sírban egy újabb kocsimodell került elő.

¹² HONTI 1981.

¹³ Sófalvi András ásatása, feldolgozta Nagy Borbála (NAGY 2010).

¹⁴ HORVÁTH 2004.

¹⁵ SAVA 2008, 69, SPASIĆ 2010, HORVÁTHOVÁ 2010, KRUMPEL 2012.

¹⁶ NEVIZÁNSKY 1985. Abb. 1, 265–269.

¹⁷ BONDÁR 1987, 48.

¹⁸ BONDÁR 2002b, 13. 23. jegyzet.

disszertációja a badeni kultúra temetkezéseiről,¹⁹ amely 2000-ben Magyarországon is végzett, nagyon gondos, alapos adatgyűjtés után született meg. A kétkötetes munka hagyományos módszertannal készült katalógus és értékelés.

A késő rézkor rendkívül sokszínű temetkezéseit röviden áttekintve láthatjuk azt az információ bázist, amelyre a különböző feltételezések, elméletek és máig élő tévhitek épültek.

A Kárpát-medence mindmáig egyedülálló sírszámú, nagy jelentőségű két temetőjének – Budakalász és Pilismarót-Basaharc – feldolgozására azonban csak jóval később került sor.

A budakalászi 436 síros, birituális temető feldolgozását Raczky Pál felkérésére, vele közösen kezddtem meg 2002-ben. A teljes anyag revízióját elvégezve, újra restauráltatva az anyagot születtek meg a fotók és rajzok.²⁰ A régészeti (Bondár Mária), antropológiai (Köhler Kitti) és archaeozoológiai (Gál Erika) feldolgozáson kívül ennél a temetőnél szerény mértékben már lehetőségünk volt radiokarbon vizsgálatra 14 sírból Bécsben, amelyet Siklósi Zsuzsa elemzett. A Régészeti Intézetben 2003-ben létrejött archaeogenetikai laboróriumban hat kettős sírból vett mintát vizsgáltak a temetőből (Csősz Aranka), a Magyarországon akkor még ugyancsak gyerekcipőben járó módszerekkel. A gyöngyöket és malakológiai anyagot is meg tudtuk vizsgáltatni (Sümegei Pál, Demény Attila) és a kőeszközöket is szakemberrel dolgoztathattuk fel (Cs. Balogh Éva). A gyöngyöket stabilizatópos elemzéssel is vizsgálták az MTA Geokémiai Intézetének kutatói. Az edénykészítés technikájának néhány jellemzőjét a kötet rajzait is készítő Gucci László mutatta be röviden. A temető értékelését Raczky Pál írta. A kötet – több OTKA pályázat támogatásával – az ELTE BTK Régészettudományi Intézet és az MTA Régészeti Intézet közös kiadványaként jelent meg a Pytheas Kiadó gondozásában 2009-ben.

A Pilismarót-basaharci 110 síros hamvasztásos rítusú temetőt a budakalászihoz hasonló módon tudtuk szerzőtársaimmal OTKA támogatásból feldolgozni. Itt is újra kellett restaurálni az anyagot. Nem kellett újrafotóztatni a Torma István által korábban készített, intézeti fotósok által megörökített leletanyagról publikációs minőségű felvételek voltak. Rajzoltatni kellett viszont az anyagot.²¹ A temető régészeti (Bondár Mária), antropológiai (Köhler Kitti) és archaeozoológiai (Gál Erika) feldolgozása mellett 11 sírból készült radiokarbon mérés Glasgow-ban, amelyet Derek Hamilton elemzett a kötetben. A sírokból előkerült pattintott kőanyagot is szakember dolgozta fel (T. Biró Katalin). Archaeogenetikai mintavétel nem történhetett a hamvasztott sírokból. A kötet 2015-ben jelent meg Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet kiadásában az Archaeolingua Kiadó gondozásában.²²

2015-ben látott napvilágot a vörsi diadém újraértékelése is:²³ a valódi lelőhely kiderítése, a koponyából vett radiokarbon minta alapján megtörtént a korhatározás, és genetikai módszerrel végre kiderült, ki viselte a diadémot.²⁴ A tárgyról új fémvizsgálatokat is végeztem és a készítési technikáról is sikerült műszeres vizsgálatokkal többet megtudni.²⁵

E kutatási előzmények után – a 2018-ban elnyert NKFI pályázatomban anyagot gyűjtve – 2020-ban szereztem tudomást egy új, nagy sírszámú birituális temetőről, amely Balatonszentgyörgy-Faluvégi dűlő 2. sz. lelőhelyen került elő (*I. kép*). Molnár István és Somogyi Krisztina tárta fel a badeni kultúra 76 sírját 2017-ben, amelyet feldolgozásra megkaptam a kollégáktól, ezúton is köszönöm a lehetőséget.

A munkát 2021 elején kezddtük meg, az akkor már élesedő Covid-helyzetben. Ebben a kötetben a temető katalógusát és az ehhez szorosan kapcsolódó feldolgozásokat adjuk közre.

¹⁹ SACHBE 2010.

²⁰ BONDÁR 2009, 14–28.

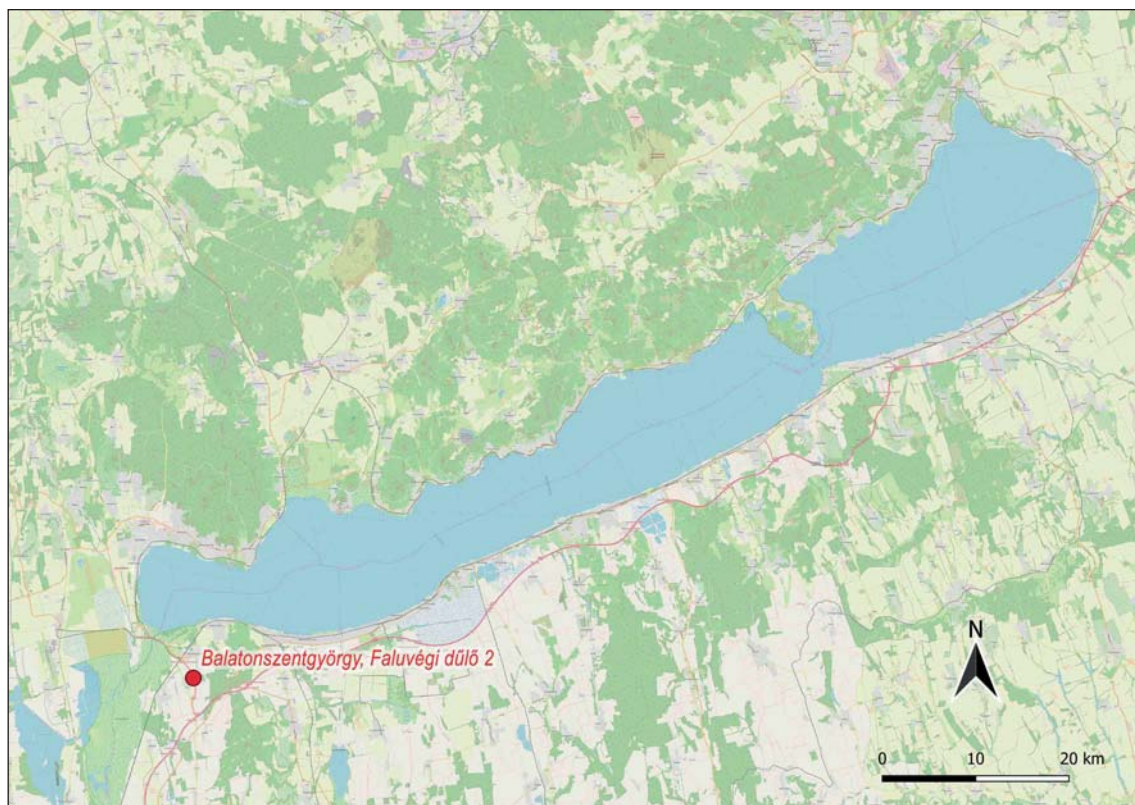
²¹ BONDÁR 2015, 9–26.

²² BONDÁR 2015.

²³ BONDÁR 2015a, BONDÁR 2015b.

²⁴ LIPSON *et al.* 2017.

²⁵ BONDÁR 2019, 72–73.

1. kép: A lelőhely (térkép: Jakucs János)

A régészeti (Bondár Mária és Somogyi Krisztina), antropológiai (Rácz Piroska), archaeozoológiai (Gál Erika) feldolgozást a pattintott kőanyag (Marton Tibor) és a malakológiai leletek (Sümegei Pál) elemzésével, valamint a sírok kőborításából eltett néhány kő geológiai vizsgálatának (Miklós Dóra Georgina) eredményeivel és a genetikától várható lehetőségek rövid ismertetésével (Gerber Dániel) bocsátja útjára a szerzői gárda.

A régészeti feldolgozáson túlmutató rejtett információkat, a még folyamatban lévő bioarchaeológiai (elsősorban a radiokarbon korhatározás, archaeogenetikai és a táplálkozásra, születési helyre mutató izotópkémiai) elemzéseket több intézmény kutatóival együtt végezzük. E komplex feldolgozás és kiértékelés eredményeit az összes vizsgált temetkezéssel együtt, *A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése* c. 2023-ban megjelenő kötetben publikáljuk.

A kötet leíró részeiben a nagyfelületű ásatások dokumentálásánál alkalmazott 'stratigráfiai egység' számot (str/STR vagy strat. szám) használtuk, amely az ásatási felületen észlelt jelenség első azonosítója és leíró lapja (SEL) végigkíséri a dokumentációs folyamatot. Ez nem feltétlenül azonos a későbbi objektum vagy sírszámmal, mert a feltárás során válik egyértelművé, hogy az első számozásból (str.) mennyi alkot összetartozó egységet, egy-egy gödör, ház, árok, temetkezés stb. részét. Az ásatáson előkerült és elcsomagolt leletekre vonatkozó információkat ún. leletkísérő lapokon (LK.) rögzítik a régészek, a leíró fejezeteinkben is szerepelnek ilyenek.

A feldolgozó, értékelő részekben – tekintve, hogy temetőnk esetében a str. és a sírszám általában ugyanaz – már sírszámokat használtunk.

Ebben a kötetben a legújabb, 2017-ben feltárt temető csontvázas és hamvasztott sírjainak feldolgozását adjuk közre. A késő rézkori Kárpát-medencében (Budakalász-Luppa csárda ugyancsak kettős rítusú és Pilismarót-Basaharc hamvasztásos temetője után) jelenleg ez a legnagyobb sírszámú szakrális hely.

Az adott kor szokásai szerint eltemetett halott sírja egy „időkapszula”, amely megőrizte az elhunyt szociális helyzetére mutató régészeti összefüggéseket, valamint az egészségi, a fizikai állapotra és a környezetre utaló bizonyítékokat is. A hagyományos régészeti értékelés a

leleteket és párhuzamaikat vizsgálja. A fizikai antropológia ezt kiegészíti az elhunyt adataival: nem, halálkor, a csontokon nyomot hagyó patológiai elváltozások. A temetkezés keletkezésében a naptári korra átszámított, kalibrált radiokarbon dátumok segíthetnek. A komplex elemzés mindezeknél többet ad. A bioarchaeológia módszerei: az archaeogenetika, izotópgeokémia, mikrobiológia és bioinformatika még további rejtett információkat tárnak fel. A régészeti és természettudományos eredmények együttes értelmezésével így egyre többet tudhatunk meg a Kr. e. 4. évezredben élt késő rézkori elődeink egyéni biológiai adottságairól, környezetéről és sokrétű közösségi, kulturális és kereskedelmi kapcsolatairól. Éppen ezért a régészeti feldolgozáson túl a balatonszentgyörgyi temetőből nagyszámú mintavétel történt. „A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése” című pályázat keretében vizsgált összes temetkezés kiértékelését a 2023-ban megjelenő kötetben mutatjuk be.

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatói Hálózat

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Régészeti Intézet

MTA
KIVÁLÓ KUTATÓHELY

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL
AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ PROGRAM

ARCHAEOLINGUA

